

MŰHELY

Gáll Ernő

A felelősség dicsérete

Régóta foglalkoztat a felelősség kérdése. Túlzás nélkül: hosszú évek során valósággal fogva tartott. És ez mindmáig így van. Persze e problémakör kötelmeinek intenzitása változó volt. Emlékszem szakaszokra, amikor gyengébben, s voltak olyanok, amikor erősebben vonzott. Életélmények és eszmei impulzusok befolyása váltogatta egymást, de maga az Idő is az elmélyülés, a fokozódás irányában hatott. Visszatekintve, kétségtelen, hogy az ötvenes-hatvanas évek csalódásai tettek különösen fogékonyá iránta. Kísérője, ösztönzője volt ama nehéz, ellentmondásos folyamatnak, amelyben egy személyiség sorvasztó vakfegyvelemből kiszabadultam. Ennek menetében, az egyéni autonómiámat építgetve, a számvetés, a számadás obligációját is egyre inkább magamévá tettem. A rutinná vált „önkritikát” kezdtem – eszmei és erkölcsi revíziót sürgető – önvizsgálattal helyettesíteni. Sokat merítettem a sartré-i egzisztencializmusból, de csak később vált alapmotivációvá bennem az a felismerés, amelyet végletes formájában egykori láger társam, Jorge Semprun így fogalmazott meg: „E század történetére tehát rányomja tüzes és véres bélyegét a kommunizmus kalandjának gyilkos ábrándja, holott a legtisztább érzéseket, a legönzettelenebb elkötelezettségeket, a legtestvéribb nekibuzdulásokat köszönhetjük neki...”¹

E tudati/lelki mélyrétegekben munkáló fő indítékkal együtt, sokáig szerves kapcsolatban velem, nálam a felelősségvállalás terhét a jobbítás (önáltatásnak bizonyult) törekvése kompenzálta. A lelkiismereti vívódásokat a demokrácia s az emberség irányában kibontakozó nyitás oldotta. A dialógusra való készség, a párbeszéd gyakorlata tette számomra elviselhetőbbé. És ezeket a metamorfózisokat a tudomány, a bölcsélet, az erkölctan és az irodalom nyújtotta – sokszor katartikus – élmények táplálták. Az utóbbinál kezdve emlékszem, milyen sokat jelentett nekem Saint-Exupérynek a barátságát, az együttműködést és a felelősséget sugalló etikáját. *A kis herceg* felelősnek tekintti magát virágjáért, a veszélyes küldetést teljesítő hadirepülő úgy érzi, hogy súlyos felelősség terheli társaiért. A *Vol de nuit* szerzője kitágítja a felelősség fogalmát, amelyet a humánus ismervének minősít. „Embernek lenni pontosan annyit jelent, mint felelősnek lenni” – állapítja meg. Az etika és a tudomány határterületén fogalmazódik meg Albert Schweitzer üzenete, amely szintén a hatvanas évek elején jutott el hozzám. Az Afrika szívében, az őserdő szélén, Lanbarendben gyógyító, elmélkedő és gondolatait papírra vető rendkívüli személyiség erkölcsi megújulást szorgalmazott. Tanítását a *veneratio vitaenak*, az élet tiszteletének a parancsában foglalta össze. Ez az új categoricus imperativus elutasítja velem a felelőségtől való menekülést, s általa arra kíván bennünket kötelezni, hogy feladatainkat a maximális emberség szellemében oldjuk meg.

A schweitzeri hitvallás iránti fogékonyságomat az etika felé forduló szakmai érdeklődésem s egy korszerű humanizmus reménybeli távlata fokozta fel. Foglalkoztatott Lukács Györgynek egy új etika megfogalmazására irányuló terve, s a „prágai tavasz” idején (de még utána is) reménykedtem az „emberarcú szocializmus” megszületésében. Mindezek az aspirációk és vágyálmok, mindezek a kezdeményezések és illúziók – ilyen vagy olyan formában – a felelősséghez, illetve a felelőtlenységhez kapcsolódtak. Ugyanide torkolltak a szovjet típusú szocializmusból kiábrándultak, a kominterni pártokkal szakító tanúságtételei is. Ignazio Silone, Panait Istrati, Arthur Koestler, Manès Sperber, Boris Souvarine, André Gide, Milovan Gyilas, Sinkó Ervin,

¹ Jorge Semprun: *Írni vagy élni*. Bp. 1995. 202.

Háy Gyula, Arthur London, Karlo Stajner, Zdenek Mlynař, Ernst Fischer, Hegedüs András, Belu Silber stb. – önéletrajzi fogantatású, önmaguk tevékenységét is kíméletlenül boncolgató könyvei elkerülhetetlenül a baloldali írástudók rajongó elköteleződésének a felülvizsgálatára készítettek. Mint már említettem, megőrizvén az arányokat, a magam szerepét is mérlegre kellett tennem.

Erre köteleztek a romániai sztálinista rendszer börtöneiből hazatért barátaim megpróbáltatásai is, amelyek beépültek a szerteágazó szoltsenyicini Gulag-szigetcsopotról kialakuló apokaliptikus képbe.

Ez az egész traumatizáló szembesülés arra indított, hogy a gondolkodó, eszmerendszere és gyakorlati következményeiknek a viszonyát megvizsgáljam. Milyen mértékben felelhet egy filozófus, egy szociológus stb. azokért a káros fejleményekért, amelyek rá való hivatkozással, mintegy az ő „égisze alatt” jöttek létre? Mi az alkotói szándék és a társadalompolitikai okozatok közötti összefüggés? A kérdések tulajdonképpen nem újak, ám Auschwitz és a Gulag után páratlan drámaisággal vetődtek fel. A válaszok sem maradtak el, de – érzésem szerint – nem mindig lehet egyértelmű feleleteket várni.

Bizonyára nem véletlen, hogy a „németvétkességet” a legmagasabb erkölcsi hőfokon boncolgató Karl Jasperst is mélyen foglalkoztatta a probléma. „Ebben az évtizedben – írja – uralgóvá vált bennem az a felismerés, amely évezredek óta magától értetődő volt ugyan, de egy időre feledésbe merült: nem létezik filozófia politikai következmények nélkül. [...] Hogy mi jellemez egy filozófiát, az megmutatkozik a filozófia politikai megjelenésében.”² Később, éppen Heideggerrel kapcsolatban, árnyalja tételét. A kettőjük kapcsolatában – Heidegger náci szerepvállalása miatt – bekövetkezett fordulaton töprengve a következőket állapítja meg: „Szükségesnek láttam hát föltermi magamnak a kérdést, amelyet addig sohasem tettem föl: fel tudok-e fedezni valamit Heidegger gondolkodásában, amit az igazság ellenségének kell tartanom? Korábban, ha alapjában véve nem is éreztem, hogy szövetségesek volnánk, úgy éreztem, hasonló utakon járunk. Most pedig, mivel a gondolkodás elválaszthatatlan a gondolkodás gyakorlatától, azt várhattam, hogy a filozófiája is ellenségesen áll szemben azzal, amire én töreksem. Ez azonban nem volt egyértelműen világos.”³

Jaspers elfogulatlan álláspontjától eltérően, gyakran találkozunk másfajta ítéletekkel. Voltak, akik – a totalitarizmus szellemi előkészítőiként – együtt marasztalták el Platónt, Hegelt és Marxot, de nem hiányoztak azok sem, akik Rousseau-t és Voltaire-t akarták a jakobinus terror miatt a vádlottak padjára ültetni.

Igazán nem nehéz belátni, hogy különösen bonyolult problémakörrel, fölötté összetett jelenségkomplexummal van dolgunk. Nélkülözhetetlennek mutatkozik különbséget tenni valamely gondolat, annak szerzője és az idők folyamán jelentkező befogadók reagálása között. Nagy kérdés, mennyire lehet az eszmék világában visszamenő hatállyal inkriminálni olyan következményekért, amelyeket vagy nem lehetett előre látni, vagy gyakran – a gyakorlat síkján – az eredeti gondolat, elképzelés „eltérítését”, eltorzítását jelentik. Ezzel kapcsolatban lényegbevágóak Heller Ágnes megjegyzései: „A felelősség azonban etikai és nem történetfilozófiai kategória: maguk az eszmék nem viselhetnek felelősséget, csak az őket képviselő emberek. Egy filozófus nem tehető felelőssé egy eszme minden lehetséges fogadtatásáért, mert ő éppen ezeket a recepciókat nem ismerhette és nem láthatta előre. Az előrelátás lehetősége éppenséggel határa a fe-

² Karl Jaspers: *Filozófiai önéletrajz*. Bp. 1998. 90.

³ *I. m.* 112.

lelősségnek. Aki felelősséget akar viselni eszméi recepciója végtelen lehetőségeiért, annak csak egy kiútja marad: a hallgatás.”⁴

Az egykori Lukács-tanítvány arra figyelmeztet, hogy óvakodnunk kell a felfogások, a nézetek démonizálásától. Fenntartásokkal viszonyul ahhoz a megállapításhoz, hogy nincsenek ártatlan eszmék, de természetesen nem mond le, nem is mondhat le a különböző koncepciók gyökeres bírálatáról. Előfordulhat, elő is fordult ugyanis, hogy bizonyos tételek már megfogalmazásuk pillanatában magukban foglalják a későbbi fordítások, az ártalmas gyakorlati alkalmazások gondolati csiráit. Persze távolról sem könnyű feladat megtalálni és meggyőzően demonstrálni az ilyen csirák jelenlétét egy adott történelmi szituációban, bizonyos konkrét feltételek között kialakított eszmerendszerben. Ezért sem lehet egyszerűen, minden részletező elemzés nélkül elfogadni Isaiah Berlin utolsó interjújában kifejtett véleményét, amely szerint a proletárdiktatúra marxi víziója már ab ovo magában rejtette az önkényuralom indítékait.⁵

Ami a befogadókat, az alkalmazókat illeti, felelőségük rögzítésénél tekintetbe kell venni, hogy gyakran igen sokan egyszerre voltak az – általuk is – ideológiailag alátámasztott rendszer fenntartói és szenvedő alanyai. Nyilván ez a kettősség a hatalmi hierarchiában elfoglalt hely függvénye is volt, s ez a körülmény meghatározó mozzanatként van jelen a felelőség mértékének a megállapításában. Ne feledjük, hisz nemegyszer tapasztalhattuk is, hogy a rendszer támogatói és áldozatai közötti határvonal sokszor az egyéneken keresztül, azokon belül húzódott. Ez a felismerés nem a felelőség beszűkítését, hanem kiszélesítését szolgálja.

Ezért is érzem magamhoz közelinek Tordai Zádor álláspontját: „Ha semmit sem teszünk például, hogy bizonyos, az emberek alanyiségát sértő viszonyokat megváltoztassunk, akkor nem a nem cselekvésért vagyunk felelősek, hanem azokért a tetteinkért, amelyek hozzájárulnak e viszonyok létrehozásához.”⁶ Tordai felfogásában a szándéknak csak másodlagos szerepe van, s ilyenképp nem mentesülhetnek bizonyos felelőségtől azok sem, akik a legjobb szándékkal „fenntartó jelleggel osztják az eszmerendszert”.⁷

A felelőség kategóriájával találkoztam egy korszerű kisebbségi etika körvonalazásának, e viszonylatban feltámasztandó hagyományok újraértelmezésének a menetében is. Az egyneműsítő parancsuralommal szembeni szellemi-erkölcsi ellenállás erőforrását fedeztem fel – a Bóhm Károly nevéhez kapcsolódó – ún. „kolozsvári iskola” örökségében, amely sokáig – Hanák Tibor találó minősítése szerint – „elfelejtett reneszánszként”,⁸ valaminő hibernálás állapotában, illetve a félreértelmezések tartományaként lappangott. A magam felelőségétől is ösztökélten járultam hozzá Tavasz Sándor, Imre Lajos, László Dezső és Makkai Sándor társadalomfilozófiai/erkölcstani nézeteinek újraolvasásához. E kísérlet során nyomatékossíthattuk a kisebbségi írástudó felelőségét a hiteles önismeret művelésében s a román kultúra értékeinek a közvetítésében.⁹

Az értelmiség társadalmi helyét és szerepét folytatólagosan vizsgálva szembesültem a tudósok, a kutatók mondhatni exponenciálisan növekvő felelőségével. A hetvenes években - régebbi kutakodásaim vonalán – mind behatóbban kezdett foglalkoztatni a tudomány új funkciója, s ezzel kapcsolatban az ebből származó erkölcsi következményeket sem kerülhettem meg.

⁴ Heller Ágnes: *Az idős Lukács filozófiája. = A budapesti iskola.* Bp. 1995. 417.

⁵ Die Zeit 1997. 48.

⁶ Tordai Zádor: *A felelőség.* Bp. é.n. 35.

⁷ I. m. 18.

⁸ Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz.* Bern 1981.

⁹ Gáll Ernő: *Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika.* Erdélyi Múzeum LIV(1992). 1–4.

Mi a tudomány? Áldás-e vagy átok? Hol rögzíthető a helye? A bűnbeesés után található-e napjainkban, avagy a megváltás előtt? Azok a gondolkodók és kutatók, akik e dilemmákkal küszködve a válaszokat keresik, nem hagyhatják figyelmen kívül a bennük lappangó botrányos ellentmondást. A rendkívül bonyolult rendszerre vált tudomány egyrészt – jótéteményeivel – behatolt életünk pórusaiba, másrészt némely alkalmazásának látható, illetve várható/feltételezhető következményével a civilizációt, sőt az életet fenyegeti. Innen a tudomány s a tudósok társadalmi helyét és felelősségét boncolgató irodalom dömpingje. Innen a tudománykritika időszerű ázsiója.

Hirosima után fel kell ismernünk: nem csupán a technika, hanem a műszaki fejlődést előrehajtó tudomány is Janus-arcú. Emlékeznünk kell Leibniz figyelmeztetésére: paradox módon, minél alaposabbak és többértékű ismereteink, annál gyakrabban találkozunk az ismeretlennel. A tudományos képzelőerő legmerészebb szárnyalása sem tudja a műszaki mutációk összes holnapi és holnaputáni irányait, eredményeit előrevetíteni. Ne feledjük, Lord Rutheford 1933-ban még ostobaságnak minősítette az atommaghasadástól energia felszabadítását váró elképzeléseket.

Gábor Dénes arról értekezett az ötvenes években, hogy a második világháború után, éppúgy, mint az első világhéges idején, az értelmiségiek csődöt mondtak. De vajon a tudomány okozta gondok, a kortárs technika kiváltotta veszedelmek csak az értelmiségiek tehetetlenségére vezethetők vissza? Nem volt elég meggyőző s elég termékenyítő az atomfizikusok Hirosima utáni belső meghasonlását kísérő nagy és szenvedélyes polémia? Nem tekinthető lezártnak Robert Oppenheimer viadala Teller Edével a tudós semlegességéről, illetve felelősségéről?

Tudhatjuk, a tudomány, az értelmiség története nagyon kevés „véglegesen” lezárt kérdést ismer. Napjainkban azonban látnunk kell, hogy a mai tudomány alkotta technika radikálisan kitágította az emberi lehetőségeket, s ezzel összefüggésben döntő mértékben megváltoztatta tevékenységünk természetét. Ezek a fejlemények pedig új erkölcsant, korszerűen megfogalmazott felelősséget sürgetnek. A hagyományos technikával dolgozó ember hatóköre aránylag kicsi, előrelátásának sugara rövid, a természethez való viszonya többnyire állandó volt, s ennek megfelelően felelőssége főként az *itt és most* jegyében alakult ki. A legmodernebb technika alkalmazásával meghatványozódott emberi cselekvés azonban már nem fér bele a hagyományos erkölcsi normák keretébe. A régi (világi) erkölcs ugyanis szinte kizárólag az emberi kapcsolatokra szorítkozott, az általa megkívánt felelősség pedig nem terjedt túl a természettel valaminő egyensúlyban lévő közösség, rendszerint az adott generáció határán. Mindez már nem elegendő.

Oppenheimer és Teller ellentéte mögött még az a dilemma feszült, semleges maradhat-e a tudós elméletének gyakorlati alkalmazását illetően, vagy cselekvő felelősséget kell érte vállalnia. Ma már vitán felüli, hogy a tudomány és a technika birodalmaiban zajló forradalmak szinte határtalanul kiszélesítették felelősségüket. Úgy tűnik, most nyer konkrét tartalmat ama (sokat vitatott) sartré-i tétel, hogy a Földön történő minden eseményért mindenkire felelősség nehezedik. Ez azonban szükségszerűen belsőleg tagolt. A tudós felelősségének súlya például aszerint változik, milyen mélységűnek bizonyul kutatásai eredményeinek hatása az emberiség jelenére és jövőjére. Így fokozódik napjainkban – a fizikusoké mellett – a biológusok, az orvosok s általában mindazok felelőssége, akik egyre nagyobb tudással, vagyis hatalommal rendelkeznek testünk és lelkünk, génjeink és természeti környezetünk fölött.

A felelősség növekvő szerepének elismerése, a felelősség dicsérete ily módon gyarapodó dimenzióinak a tudatosodásával jár együtt.

Ezt a folyamatot serkentik a tudománykritika újabb konklúziói is. A bírálat megfogalmazói többek között a tudományt fetisizáló, a tudós semlegességét sugalló technokrata szemlélettel fordulnak szembe. Polemizálnak a tudományt öncélúnak tekintő s ezért művelői felelősségét elutasító szcientizmussal. Igen fontos, hogy a jelenlegi tudománykritika nem csupán elméleti

okfejtésekben nyilvánul meg, hanem élő gyakorlatként, erősödő mozgalomként érvényesül azoknak a kutatóknak a közösségeiben, akik szerzik a világon a „szelíd”, a „puha” technikáért, a tudomány demokratizálásáért küzdenek. E csoportok (például a Pugwash-mozgalom) nem fogadják el a kutatás semlegességének tételét. Fő törekvéseik arra irányulnak, hogy – önkritikai szellemben – a tudósok „új erkölcsi világnézetét” dolgozzák ki.

A felelősség bővülő dimenzióinak a felismerésében nagy segítséget jelentettek számomra a Római Klub jelentései. Ezek a ténymegállapító s egyben riogató dokumentumok mindjobban tudatosították bennem az ökológiai válság szorításában elodázhatatlanná váló új etika fontosságát. Az ökológia és az etika viszonyát taglalva,¹⁰ a technicista üdvtanok és a Jelenések Könyvét túllicitaló látomások Szküllája és Karübdiszé között hányódva a természethez való újfajta viszonyulás érdekében érveltem. Voksomat azok mellett tettem le, akik szerint csak az a tudománypolitika minősíthető humánusnak, amely messzemenően tekintettel van a tudományok robbanásszerű fejlődésének kulturális és erkölcsi követelményeire.

Ezért is fogadhattam sok egyetértéssel a Római Klubnak azt a jelentését,¹¹ amely korunk „emberi dilemmá”-jának ad hangot. A szerzők (köztük a romániai Mircea Malița) paradoxális ellentmondást látnak a modern társadalom tudományos, pénzügyi és szervezőereje és ama morális, illetve politikai képessége között, hogy ezt a hatalmas erőt felhasználja. Az emberiségnek választania muszáj: vagy biztosítja eddig ismeretlen arányú önmegvalósítását, vagy kiprovokálhatja a katasztrófát. A Római Klub szellemiségének megfelelően a jelentés megfogalmazói „értelmi forradalmat” szorgalmaznak, ezen főként „új tanulást” értenek. Tőle várják, hogy a felelősség égisze alatt az előrelátás és a participáció révén úrrá tegyék kortársaikat a palackból kiszabadulni készülő erők fölött.

Ilyen előzmények után érthető, hogy változatlan figyelemmel és bizalommal követem mindkét csoport munkásságát. Nem lankadó érdeklődésem az motiválja, hogy újabb és újabb állásfoglalásaikban, egymást követő tanulmányaikban nem csupán a tudományra nehezedő felelősség változásairól, dimenzióinak szüntelen tágulásáról szerezhetek friss és kompetens eligazítást, hanem általuk a világ kilátásai is feltárulnak előttem. Nagy várakozással tekintek én is a Római Klubnak a következő század jövőképét felvázoló tanulmánya elé. Ami – az Albert Einstein és Bertrand Russell kezdeményezte – Pugwash-mozgalmat illeti, az 1998 februárjában (Debrecenben) megtartott konferenciájuk témája és határozatai igen konkludensek voltak vizsgálódásom szempontjából. A konferencia újból meghúzta a vészharangot a hadviselés szolgálatába állított tudomány és technika, az energiapazarlás, a környezetpusztulás stb. kapcsán. Ismételten és nyomatékosan kinyilvánította a tudomány társadalmi ellenőrzésének jogosultságát.

Az ember klónozásának eshetőségét is érintve sürgette e kontroll erkölcsi megalapozását. A tudomány etikájának próbaköveként „az emberiség érdekét” jelölte meg. Leszögezte, hogy a tudományos kutatás további következményeiért való felelősségben osztozniuk kell mind a természet, mind a társadalom tanulmányozóinak.¹²

Sajátos akusztikát kap a felelősség dicsérete abban a mostanság ellenállhatatlanul kibontakozó folyamatban, amelyet globalizációként ismerünk. *Ebben a földrészeket átfogó átalakulásban a felelősség új dimenziói is markánsan megmutatkoznak.* A globalizáció gyorsuló növekedést, új életlehetőségeket is hoz magával, de főként a fejlett országokban. Mutációk követik

¹⁰ Gáll Ernő: *Ökológia és etika*. Korunk 1975. 4.

¹¹ *Orizontul fără limite al invățării*. Buc. 1981.

¹² *Milyen következtetésekre jutott a Pugwash-konferencia a tudomány és erkölcs kérdésében?* Berényi Endre nyilatkozata. Magyar Tudomány 1998.

egymást a technológia birodalmában, s ezek az eluralkodó informatizálásban, a hang, a szöveg s a képek fénysebességű továbbításában, gazdasági tekintetben főképp a pénzügyi szféra rendkívüli terjeszkedésében érhetők tetten. Itt az új műszaki eredmények elsősorban olyan tevékenységeket ösztönöznek, amelyek – többnyire a börzék révén – az egész Földet behálózzák. A gazdaság planetárisává válása alól egyetlen ország sem vonhatja ki magát.

Ami a társadalmi következményeket illeti, nyilvánvaló, hogy a jelzett változások (amelyeket csak summásan vázoltam) nem kedveznek a nemzeti államnak. Átalakul a politikai hatalom és képviselő eddigi szerkezete és felfogása. A függőleges hierarchiákat vízszintes kapcsolatrendszerek (transznacionális vállalatok, szervezetek) szorítják háttérbe. Kontinenseket „köt össze” a tudatoknak – a tömegtájékoztatási eszközök segítségével folytatott – manipulálása. Régi fogalmak (szuverenitás, államhatárok stb.) új jelentést kapnak, vagy egyszerűen értelmetlenné válnak. A demokratikus választások fontossága és hatékonysága „újszerűen” alakul, a piac hatalma viszont szüntelenül gyarapszik. A piac szinte maradéktalanul bekebelezi a kultúra, a sport doménumait, sőt a vallások szakrális területeire is betör.

Érthető, hogy e fejlemények a legkülönfélébb értelmezéseket vonták maguk után. Ezek a tudományos elemzésektől a jó értelemben vett publicisztikáig terjedő skálán helyezkednek el. Vannak szerzők, akik több műfajban is kifejtik nézeteiket, prognózisaikat. Paul Kennedy – a jövő század felé tekintve – a szigorúbb analízis követelményei szerint vizsgálódik. Többek között megállapítja, hogy a bekövetkezett változások folytán „közösségek, sőt egész országok egyre kevésbé tudják saját kezükben tartani sorsukat. A hagyományos hatalmi struktúrákat zavarba ejtik a reprodukcióhoz szükséges alacsonyabb termelékenységű arányszámok, az illegális bevándorlás és a fizetőeszközök nagyarányú áramlása: nem tudnak megfelelő választ adni – vagy egyáltalán nem tudnak választ adni – arra a veszélyre, amit a mezőgazdaságban és az iparban a munkahelyek nagymértékű feleslegessé válása jelent...”¹³

Kennedy zárókövetkeztetései sem sokkal derülátóbbak. „Semmi sem biztos – írja – azonkívül, hogy számtalan bizonytalansággal állunk szemben; ugyanakkor e tény pusztán felismerése már szilárd kiindulópontot jelenthet, és ez természetesen sokkal szerencsésebb, mint ha vak módjára nem veszünk tudomást világunk változásáról.”¹⁴

Hans-Peter Martin és Harald Schumann publicisztikaibb hangvételben tolmácsolják megfigyeléseiket. Már könyvük címe is sokatmondó: *A globalizáció csapdája*.¹⁵ A ránk leselkedő veszélyek egyikét a „hús a nyolcvanhoz” társadalmának kialakulásában jelölik meg, s e metaforával azt a jövőt vetítik elénk, amikor a munkaképes lakosság húsz százaléka elég lesz a világgazdaság üzemeltetéséhez. Ami a nyolcvan százalékos sorsát illeti, az bizony – e jövő menedzserei szerint – a munkanélküliség lesz.¹⁶ Könyvük végén a német szerzők „tíz ötletet” sorolnak fel, amelyeknek elfogadása, illetve alkalmazása megóvhatná a világot a borús prognózisok beteljesülésétől. Javasataik főként pénzügyi, politikai és jogi természetűek, ám megvalósításuk kétségtelenül mentalitásbeli-erkölcsi változásokat is feltételez. Felelősségteljes világgazdálkodást szorgalmaz.

Ulrich Becket, aki a „kockázati társadalom”-ról írt könyvével vált ismertté, a közelmúltban megjelent egyik esszéjében¹⁷ a jelenlegi körülmények között jelentkező értékválságból kivezető erkölcs foglalkoztatja. Nem fogadja el, hogy az egyéni élet értelmét döntően a „gazdasági piac-

¹³ Paul Kennedy: *A XXI. század küszöbén*. Bp. 1998. 308.

¹⁴ *I. m.* 322.

¹⁵ Hans-Peter Martin–Harald Schumann: *A globalizáció csapdája*. Bp. 1998.

¹⁶ *I. m.* 10–11.

¹⁷ Ulrich Beck: *Ohne Ich keine Wir*. Die Zeit 1996. 35.

érdekek” determinálják. Lándzsát tör a személyes autonómia mellett, de azt semmi esetre sem azonosítja az önzéssel. Keresi annak útját-módját, hogy miként lehetne az individuum önrendelkezését a társas kötelekkel s a felelősséggel egyeztetni. Csak egy ilyen kapcsolatban látja a veszélyeztetett civilizáció megmenekülését. A müncheni szociológus azt vallja, hogy „én” és „mi” összefügg egymással; nem tesz egyenlőségi jelet felelőség és kötelesség közé. Az előbbi ugyanis előzetes megfontolásból fakad, és összeegyeztethetetlen a fanatizmussal. Mégis vonzóerővel rendelkezik és kisugárzó hatású. Az önkéntességnek, márpedig felelőséget csak önszántunkból vállalhatunk, mindig nagyobb a meggyőző ereje, mint a kikényszerített konszenzusak. Ezért is kínál megfelelő válaszokat a kor kihívásaira.

Fejtő Ferenc állapítja meg egyik írásában,¹⁸ hogy „érdekes módon a felelőség mint alapszempont kimaradt vagy a perifériára került a két utolsó évszázad nagy gondolkodóinak a munkásságában s ezen időszak szellemtörténet-vonulatában”. Pedig véleménye szerint ennek az eszménynek, értéknek a segítségével lehetne kikerülni az ezredforduló mély szellemi és erkölcsi kríziséből. Fejtőnek kétségtelenül igaza van, ám az általa javasolt erkölcsi válságkezelésnek nem minden tekintetben kedvez az a szemlélet, amelyet képviselői „posztmodernként” forgalmazznak. E felfogás vagy talán életérzés a távozó század kudarcaiból, illúzióknak bizonyult világmegváltó terveiből táplálkozik. Sugallja azt is, hogy „anything goes”, minden mindegy. A „posztmodernségben” napjaink sokrétű identitásválsága jut kifejezésre, s ama (érthető) szkepszis, amely áthatja, kérdéssé teszi az egyértelmű haladás eszméjébe vetett illuminista bizalmunkat. Nem hisz a társadalmi problémák – biztosnak nyilvánított – megoldásában, s az apolitizmus felé hajlik. Lemond az átfogó társadalmi rendezések törekvéséről, támogatja viszont a kis érdekköröket szolgáló erőfeszítéseket. Böven merít az ideológiamentesség „ideológiájából”; nincsenek határozott értékpreferenciái.

A felsorolt – inkább kedvezőtlen – szellemi és erkölcsi tendenciákkal egyidejűleg a felelőség ázsióját jelentősen emelő megnyilvánulásoknak is tanúi lehetünk. A különböző társadalompolitikai, egyházi intézmények, személyiségek – múltba tekintő – felelősségvállalásaira gondolok. Ezek a megnyilatkozások igen gyakran bocsánatkéréssel ötvöződnek egybe. A múltban elkövetett vétkek, bűnök beismerését tolmácsolják.

Az emelkedett erkölcsiséget kifejező aktusok sorában megkülönböztetett hely illeti meg II. János Pálnak köszönhetően – a katolikus egyházat. Az elmúlt évek folyamán a pápa, illetve a Vatikán számos esetben kért bocsánatot az inkvizíció, Galilei elítélése és főként ama keresztény antijudaizmus miatt, amely szerepet játszott a holocaustban. A pápa többek között az „emlékezés megtisztítását”, olyan katarzist kíván előmozdítani, amely úgy tudatosítja a múlt vétkeit, hogy a jelent s a jövőt szolgálja. Az egyház mellett világi fórumok, államok, kormányok, politikai szervezetek is ráléptek e sajátos Canossa-járás útjára. Gondoljunk csak Willy Brant térdre borulására a varsói gettó emlékműve előtt, és hadd idézzük fel a japán, valamint a dél-afrikai miniszterelnök világi mea culpáját a rendszereik, illetve hadseregeik bűnei miatt. Vaclav Havel megkövette a szudétanémeteket, Jacques Chirac beismerte a francia állam felelőségét a deportálásokban, Ausztráliában pedig több tízezer aláírást tartalmazó bocsánatkérő könyvet adtak át az őslakosságot képviselő társadalmi szervezetnek. A hasonló jellegű biztató kezdeményezések felsorolását folytathatnám...

Míndezek – a felelőség dicséretét is kifejező – lépések a *21. század etikai előkészítéséhez tartoznak*. Ezt a pótolhatatlan szerepet annak következtében tölthetik be, hogy a múltért való

¹⁸ Fejtő Ferenc: *Visszatekintő előzetekintés*. Népszabadság 1998. IX. 26.

felelősségvállalások szükségszerűen önvizsgálattal, önbírálattal és önrevízióval járnak. A hónapok szempontjából is nélkülözhetetlen tanulságok levonását segítik elő. Ami a jövőbe mutató felelősségteljes cselekvést illeti, ez elképzelhetetlen az előretekintő mérlegelés, bizonyos garanciák kiépítése, az érdekeltekkel való előzetes egyeztetés nélkül. Felelősségtől áthatott jövőépítés pluralizmust és párbeszédet kíván.

A felelősséget dicsérve tehát azt az embert méltatjuk, aki számol tettei következményeivel, és képes őket a jövő távlatában anticipálni. Az autonómiáját építő személyiségről van szó, aki dilemmáival küszködve választ és dönt. Aki a „belülről vezéreltség” kötelmében komoly kockázatokat vállal, sokszor a kudarc veszélyével is dacol. A felelősség jegyében eljáró ember nem ódzkodik az elkerülhetetlen konfliktusoktól, kész a mindezekkel járó stresszt is elviselni.